

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

ΕΥΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ CITTADINI ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΣΗΤΕΙΑΣ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ (ΤΕΛΗ 16ου – 17ος ΑΙ.)

ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.639](https://doi.org/10.12681/mnimon.639)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ Κ. Ε. (2012). ΕΥΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ CITTADINI ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΣΗΤΕΙΑΣ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ (ΤΕΛΗ 16ου – 17ος ΑΙ.). *Μνήμων*, 32, 37–58. <https://doi.org/10.12681/mnimon.639>

ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

ΕΥΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ CITTADINI
ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΣΗΤΕΙΑΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ
(ΤΕΛΗ 16ου – 17ου ΑΙ.)

Ένα από τα κυρίαρχα γνωρίσματα του μακραίωνου πολιτικοκοινωνικού συστήματος της Γαληνότατης Δημοκρατίας της Βενετίας αποτέλεσε η συγκρότηση της προνομίουχου ανώτερης τάξης σε κοινοτικά σώματα, «συμβούλια κοινοτήτων», γεγονός που είχε καθοριστική σημασία για την οργάνωση και τις λειτουργίες των κοινωνιών στη βενετική επικράτεια. Χάρη στον βαρυσήμαντο ρόλο που διαδραμάτισαν από τον 13ο έως τον 18ο αιώνα, τα συλλογικά αυτά όργανα έχουν απασχολήσει τη διεθνή κοινότητα των ιστορικών, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη πλούσιας συλλογιστικής και την εκπόνηση πολυάριθμων μελετών γύρω από το κοινοτικό γίγνεσθαι. Συστηματικές έρευνες έφεραν στο φως μαρτυρίες για πολλαπλά επίπεδα του κοινοτικού θεσμού, με σημαντικότερα τη δυναμική της συγκρότησης των συμβουλίων, την πολιτική και κοινωνική τους υπόσταση, την ιδεολογία τους, τις συμμαχίες, τους ανταγωνισμούς και την κοινωνική επιρροή των μελών τους. Εύλογα, στο κέντρο των επιστημονικών ενδιαφερόντων έχει τεθεί από δεκαετίες το Μείζον Συμβούλιο της Βενετίας, που από τα τέλη του 13ου αιώνα είχε εξασφαλίσει κομβική θέση στον πολιτικό και κοινωνικό χάρτη του βενετικού κράτους. Εκφραστής της κυρίαρχης πολιτικής κοσμοθεωρίας και βασικός συμπαραστάτης της κεντρικής εξουσίας για την υλοποίηση του κυβερνητικού έργου, ο εμβληματικός αυτός κοινοτικός σχηματισμός, με την αυστηρά αριστοκρατική του οργάνωση και την αυξανόμενη πολιτικοκοινωνική ισχύ του, σημάδεψε την ιστορική διαδρομή της πόλης των δόγηδων, ενώ σε γενικές γραμμές υπήρξε και το πρότυπο για τη συγκρότηση αντίστοιχων επίσημων συσσωματώσεων στα εδάφη της βενετικής περιφέρειας.¹

---

1. Από την ογκώδη διεθνή βιβλιογραφία για το Μείζον Συμβούλιο, που με το «κλείσιμό του» (*Serrata*) απέναντι στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (1297) οδήγησε στη στερέωση της αριστοκρατίας και σφράγισε τον χαρακτήρα του βενετικού πολιτεύματος, βλ. F. C. Lane «The Enlargement of the Great Council of Venice», *Florilegium Historiale: Essays Presented to Wallace K. Ferguson*, επιμέλεια J. G. Rowe – W. H. Stockdate, Τορόντο

Αντικείμενο ιστοριογραφικών προσεγγίσεων έχει αποτελέσει και η κοινωνική φυσιογνωμία και ο ρόλος των κοινοτικών οργάνων της ανώτερης τάξης σε πολλές βενετικές περιοχές του ελλαδικού χώρου, την Κύπρο, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, τα Κύθηρα, την Πελοπόννησο, με το ενδιαφέρον των μελετητών να έχει στραφεί και στην περίπτωση των αντίστοιχων συλλογικών σωμάτων στην Κρήτη κατά τη μακρά περίοδο της υπαγωγής του νησιού στη σημαία του Αγίου Μάρκου.²

Συνθετικές μελέτες και δημοσιευμένες αρχειακές πηγές έχουν συμβάλει στη διεύρυνση των γνώσεών μας για τα συμβούλια στις πόλεις της μεγαλονήσου, την κοινωνική σύνθεση, τον πολιτικό ρόλο και την εξέλιξή τους, ενώ οι έρευνες προς το παρόν έχουν προχωρήσει περισσότερο για την κοινοτική πραγματικότητα του Ρεθύμνου και δευτερευόντως για εκείνη του Χάνδακα και των Χανίων.³ Αδιαμφισβήτητη είναι η ιστορική παρουσία κοινοτικού σώματος και στη Σητεία, το υποτυπώδες αστικό μόρφωμα στην ανατολική πλευρά του νησιού. Σε σχέση με τις υπόλοιπες κρητικές περιοχές, η σητειακή περιφέρεια

1971, σ. 237-274· St. Chojnacki, «In Search of the Venetian Patriciate: Families and Factions in the Fourteenth Century», *Renaissance Venice*, επιμέλεια J. R. Hale, Λονδίνο 1974, σ. 47-90· R. Finlay, *La vita politica nella Venezia del Rinascimento*, ιτ. μτφρ., Μιλάνο 1982, σ. 42-113· M. Caravale, «Le istituzioni della Repubblica», *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3 (*La formazione dello stato patrizio*), επιμέλεια G. Arnaldi – G. Cracco – A. Tenenti, Ρώμη 1997, σ. 299-312· R. Sabbadini, *L'acquisto della tradizione. Tradizione aristocratica e nuova nobiltà a Venezia (XVII-XVIII)*, Ούντινε 1995· V. Hunecke, *Il patriziato veneziano alla fine della Repubblica, 1646-1797. Demografia, famiglia, ménage*, ιτ. μτφρ., Ρώμη 1997.

2. Για την εξέλιξη και τα πορίσματα των ερευνών αναφορικά με τα κοινοτικά συμβούλια στην ελληνοβενετική Ανατολή βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, με πλούσια βιβλιογραφία.

3. Βλ. ενδεικτικά Σπ. Μ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας, 1281-1385. Ιστορικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας* (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας), τ. 2, τχ. 2, Αθήνα 1937, σ. 27-29, 35-44· Γ. Σ. Πλουμίδης, *Προσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ιωάννινα 1986· ο ίδιος, *Προσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1604-1640)*, τχ. 2, Ιωάννινα 1988· Κ. Ε. Λαμπρινός, «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σ. 206-224. Πιο συστηματικά για την ανώτερη τάξη και το συμβούλιο βλ. τη μελέτη του ίδιου, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1999, σ. 78-313· Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Διεθνές Συμπόσιο «Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής»*, επιμέλεια Χρύσα Μαλτέζου, Βενετία 1998, σ. 305-318· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Το Συμβούλιο των Δεκαοκτώ στον Χάνδακα. Συμβολή στη διοικητική και κοινωνική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Άθνη Χαρίτων*, επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Βενετία 1998, σ. 513-525 και η ίδια, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, σ. 60-103, όπου η πορεία των κρητικών κοινοτήτων, με βιβλιογραφία.

είχε περισσότερα άγωνα εδάφη, μικρότερη σιτοπαραγωγή, περιορισμένη ναυτιλιακή και εμπορική κίνηση, που, εκτός των άλλων, συνδεόταν με τις χρόνιες δυσχέρειες του λιμανιού, ενώ, επίσης, αντιμετώπιζε και φλέγοντα προβλήματα στον τομέα της άμυνας, ιδίως από τον 16ο αιώνα, όταν η οθωμανική απειλή εντεινόταν ολοένα και περισσότερο για το νησί. Ορόσημο στην ιστορία της περιοχής αποτελεί η οθωμανική εισβολή στα 1538, που, με επικεφαλής τον Χαϊρεδίν Μπαρμπαρόσσα, προκάλεσε εκτεταμένες, ανεπανόρθωτες καταστροφές στην πόλη και την ενδοχώρα της. Μεταξύ των σοβαρότερων συνεπειών της επιδρομής ήταν το γεγονός ότι έκτοτε η Σητεία παρέμεινε ουσιαστικά ανοχύρωτη, καθώς οι πολιτικές προσπάθειες που σημειώνονταν για τη βελτίωση του φρουρίου της, ήταν σποραδικές και, ως εκ τούτου, αναποτελεσματικές.⁴ Κάτω από τις δυσμενείς αυτές συνθήκες, ολόκληρη η περιφέρεια της Σητείας υστερούσε κατά πολύ, δημογραφικά, από τα άλλα διοικητικά διαμερίσματα του νησιού. Ενδεικτικά, όπως προκύπτει από την απογραφή του Πέτρου Καστροφύλακα, στα τέλη του 16ου αιώνα (1583) είχε περίπου 22.000 κατοίκους, τη στιγμή που η περιοχή του Ρεθύμνου και των Χανίων είχαν διπλάσιο και πλέον πληθυσμό, ενώ εκείνη του Χάνδακα σχεδόν τετραπλάσιο.⁵ Αντίστοιχα ισχνός προβάλλει και ο πληθυσμός της Σητείας, που με 1.400 κατοίκους,⁶ κατά προσέγγιση, ήταν περισσότερο μια πολύχνη, διακριτή ανάμεσα στους οικισμούς του αγροτικού περιγύρου, παρά ένα οικιστικό σύνολο με ποικίλες και έντονες αστικές λειτουργίες. Την ίδια περίοδο το Ρέθυμνο είχε περί τους 5.000 κατοίκους,

4. Για στοιχεία σχετικά με την κατάσταση στο διαμέρισμα της Σητείας κατά την όψιμη βενετική περίοδο βλ. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. I, μέρος 1, Βενετία 1905, σ. 170-180· Στ. Γ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 4 (αναφορά γενικού προνοητή Κρήτης Benetto Moro, 1602), Ηράκλειο 1958, σ. 47-48· Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, σ. 37-38, 39, 40, 43, 71, 87, 90-91, 92· Ασπασία Παπαδάκη, «Η διατίμηση των δικαστικών εξόδων της καγκελλαρίας της Σητείας κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 301-314· Κ. Γ. Τσικνάκης, «Ατασθαλίες βενετών αξιωματούχων στο διαμέρισμα της Σητείας στα τέλη του 16ου αιώνα. Η περίπτωση του ρέκτορα Zuan Antonio Diedon», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2004, σ. 243-256· Μαρία Δ. Μονδέλου, «Όψεις της καθολικής εκκλησίας στη Σητεία και την Ιεράπετρα μέσα από την έκθεση του επισκόπου Pietro Pisani (1630)», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ό.π., σ. 297-309· η ίδια, «Το αξίωμα του καπιτάνιου κατά των κλεφτών στη Σητεία (16ος αιώνας)», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Β1, Χανιά 2010, σ. 253-269· Νικολία Ιωαννίδου, «Οι οχυρώσεις της Σητείας σε ενετικές απεικονίσεις», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2004, σ. 41-57· A. Vincent (εκδ.), *Memories of Seventeenth-Century Crete. L'Occio (Time of Leisure) by Zuanne Papadopoli*, Βενετία 2007, σ. 219, 221.

5. Η περιοχή του Χάνδακα είχε περίπου 84.000 κατοίκους, των Χανίων 49.000 και του Ρεθύμνου 46.000. Βλ. Αγαθ. Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, σ. 49-55· Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, σ. 37.

6. Ξηρουχάκης, ό.π., σ. 52· Γιαννόπουλος, ό.π., σ. 38.

τα Χανιά 6.500, ενώ ο Χάνδακας, το πολιτικό και οικονομικό κέντρο όλου του νησιού, διέθετε αξιοσημείωτη πληθυσμιακή ευρωστία, αποτελώντας, με 16.000 κατοίκους,⁷ μια μεγαλούπολη για τα δημογραφικά δεδομένα της εποχής.

Εντούτοις, ελλείψει εύρωστης αστικής εγκατάστασης στην ανατολική εσχάτιά του νησιού, η Σητεία συνιστούσε κέντρο των πολιτικών, κοινωνικών και εκκλησιαστικών εξουσιών της περιοχής, ως έδρα βενετού ρέκτορα, δηλαδή τοπικού κυβερνήτη, λατίνου επισκόπου⁸ αλλά και συμβουλίου της κοινωνικά κυρίαρχης τάξης. Από πολιτικής πλευράς, όπως σε όλη τη βενετική επικράτεια, η παρουσία του κοινοτικού μορφώματος ήταν απολύτως αναγκαία, αφού ως ενδιάμεσος, προνομιούχος σχηματισμός μεταξύ ηγεσίας και πληθυσμού, καλούνταν να συμβάλει αποφασιστικά στην εφαρμογή του εκάστοτε κυβερνητικού προγράμματος στην περιοχή. Κατά τα ισχύοντα στα υπόλοιπα συλλογικά όργανα της ιθύνουσας τάξης στο νησί, παραδοσιακό δικαίωμα συμμετοχής στο συμβούλιο, τη *magnifica comunità* ή *università* της Σητείας, είχαν τα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας. Συγκριτικά όμως με τους πολυπληθείς ευγενείς των άλλων κρητικών διοικητικών διαμερισμάτων, ο αριθμός των τιτλούχων της Σητείας κυμαινόταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα, γεγονός με αποφασιστική σημασία για τις αλλαγές που επρόκειτο να σημειωθούν στο κοινωνικό οικοδόμημα και το κοινοτικό σώμα της περιοχής περί τα τέλη του 16ου και κυρίως τον 17ο αιώνα. Από τις σποραδικές επίσημες μαρτυρίες που έχουν διασωθεί, προκύπτει ότι τα μέλη της τοπικής άρχουσας τάξης δεν υπερέβαιναν τα 100· συγκεκριμένα, το 1574 ανέρχονταν σε 56⁹ και το 1584 σε 64.¹⁰ Στη διαμόρφωση ανάλογης εικόνας συμβάλλουν πληροφορίες από την απογραφή του Antonio Trivisan για τις οικογένειες των βενετών ευγενών, των κατόχων, δηλαδή, του ιεραρχικά ανώτερου τίτλου ευγένειας, στην περιοχή της Σητείας κατά τα μέσα του 17ου αιώνα. Αναφέρονται μόλις πέντε τέτοιοι αριστοκρατικοί οίκοι, εκείνοι των Corner/Cornaro, Balbi, Demezzo, Benedetti και Querini, ενώ για τον Χάνδακα καταγράφονται 32 οικογένειες βενετών ευγενών, για τα Χανιά 27 και για το Ρέθυμνο 18.¹¹

Παρά την απουσία ειδικής μελέτης για το συμβούλιο της σητειακής ανώτερης τάξης, η επικρατούσα άποψη είναι ότι είχε περιορισμένες αρμοδιότητες και ότι εν πολλοίς ήταν εξαρτημένο από το ισχυρό αριστοκρατικό σώμα που έδρευε

7. Ξηρουχάκης, ό.π., σ. 50, 53, 54.

8. Σπανάκης, *Μνημεία*, τ. 4, σ. 47· Μονδέλου, «Όψεις της καθολικής εκκλησίας», σ. 297-309.

9. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, σ. 42, σημ. 4 (αναφορά του Domenico Marcello, «συμβούλου» στο κυβερνητικό επιτελείο του Χάνδακα).

10. Βλ. παρακάτω.

11. Μ. Ι. Μανουσάκης, «Η παρά Trivan απογραφή της Κρήτης (1944) και ο δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας», *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), σ. 45-46.

στην κρητική πρωτεύουσα, τον Χάνδακα. Ωστόσο, μένει να φωτιστούν πολλές πτυχές της ιστορίας του κοινοτικού οργάνου, όπως η ακριβής κοινωνική σύνθεσή του στην πορεία του χρόνου και ο ρόλος του στην τοπική ζωή. Η αποσπασματική εικόνα του στη σύγχρονη ιστοριογραφία μπορεί σε μεγάλο βαθμό να αποδοθεί στα κενά των μέχρι σήμερα γνωστών τεκμηριωτικών δεδομένων. Με τους όρους αυτούς, ο εντοπισμός άγνωστων στοιχείων σε επίσημες βενετικές πηγές της όψιμης περιόδου αποτελεί ευτυχή συγκυρία, αφού οι νέες μαρτυρίες, αν και είναι ελλειπτικές, μας προσφέρουν τη δυνατότητα, σε συνδυασμό με πληροφορίες από την υφιστάμενη βιβλιογραφία και τη δημοσιευμένη αρχειακή ύλη, να προσεγγίσουμε πιο συστηματικά ποικίλες πλευρές της κοινοτικής δυναμικής, όπως είναι η εξέλιξη της κοινωνικής ταυτότητας και των πολιτικών γνωρισμάτων του συμβουλίου, οι ιδιαιτερότητές του στο κοινοτικό σύστημα του νησιού, οι ζυμώσεις και ανακατατάξεις στο εσωτερικό του, οι επιδιώξεις και οι προτεραιότητες των μελών του. Στα έγγραφα, κατ' αρχάς, είναι φανερό ότι έως τα τέλη του 16ου αιώνα το σητειακό κοινοτικό όργανο διατηρούσε τον αριστοκρατικό, κατά την ιστορική παράδοση, χαρακτήρα του: σε αυτό μετείχαν δικαιοματικά ευγενείς-φεουδάρχες, δηλαδή τιτλούχοι της βενετικής και της κρητικής ευγένειας, που επίσης μπορεί να κατείχαν φεουδαρχική έκταση, και όλοι μαζί αποτελούσαν την τάξη που βρισκόταν στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας: Στις 12 Οκτωβρίου 1584, κατόπιν εντολής του γενικού προνοητή Κρήτης Alvise Grimani στον ρέκτορα Σητείας, πραγματοποιήθηκε συνέλευση του τοπικού συμβουλίου με 64 *nobili et feudati*, τα ονόματα των οποίων δεν δηλώνονται στα έγγραφα, προκειμένου να εκλεγούν δύο πρεσβευτές που θα παρουσιάζονταν στον Χάνδακα με σκοπό να συμβάλουν στη ρύθμιση ενός σημαντικού για το νησί πολιτικού ζητήματος. Μαζί με ομολόγους τους από τα αντίστοιχα συλλογικά όργανα των άλλων κρητικών περιοχών, οι απεσταλμένοι του σητειακού κοινοτικού σώματος θα καλούνταν να διατυπώσουν τις θέσεις τους στον γενικό προνοητή αναφορικά με το πλέγμα των νομικών ρυθμίσεων που είχε προτείνει εκείνος για την ανασυγκρότηση της γεωργίας στο νησί.

Ενδιαφέρουσες ενδείξεις για την ενδοκοινοτική θέση ορισμένων οικογενειών, τη συλλογική συμπεριφορά των μελών της κοινότητας και την τακτική του σώματος κατά την πολιτική επικοινωνία του με τη βενετική εξουσία, αντλούνται από τη διαδικασία ανάδειξης των πρεσβευτών του. Ως υποψήφιοι καταγράφονται οι *ser Zanfrancesco Cornaro fo de ser Giacomo*, *ser Andrea Corner fo de ser Giacomo*, *ser Marcho Demezo de ser Piero* και *ser Piero Barbarigho fo de ser Andrea*. Δεν αποκλείεται οι δύο πρώτοι να ήταν οι γνωστοί βενετοί ευγενείς Ιωάννης Φραγκίσκος Κορνάρος και Ανδρέας Κορνάρος, πρεσβύτερος και δευτερότοκος γιος, αντίστοιχα, του Ιακώβου, αδελφοί του πιθανολογούμενου ποιητή του *Ερωτοκρίτου*, που κατάγονταν από την ομώνυμη διαπρεπή οικογένεια της Σητείας και του Χάνδακα, αρκετά μέλη της οποίας, με την

πολυσχιδή δράση τους, την ενεργό παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα ή το πνευματικό έργο τους, είχαν μια διακριτή θέση στην κρητική κοινωνία της όψιμης βενετικής περιόδου.¹²

Από τους τέσσερις υποψήφιους πρεσβευτές τις λιγότερες ψήφους συγκέντρωσε ο Marco Demezzo (18 υπέρ, 45 κατά), ενώ την τρίτη θέση κατέλαβε ο Ιωάννης Φραγκίσκος Κορνάρος (24 υπέρ, 39 κατά). Έτσι, τελικά προκρίθηκαν για να εκπροσωπήσουν την κοινότητα ο Piero Barbarigho με 55 ψήφους υπέρ (85,9%) και 9 κατά, και ο Ανδρέας Κορνάρος, που αναδείχθηκε πρώτος στην προτίμηση των μελών του συλλογικού οργάνου, σχεδόν με κοινή αποδοχή, αφού έλαβε 59 θετικές ψήφους (92,1%) και μόλις 5 αρνητικές.¹³ Αν πρόκειται για τον γνωστό Ανδρέα Κορνάρο του Ιακώβου, τότε είναι εύλογη η σχεδόν παμψηφεί απόφαση της σητειακής κοινότητας. Αυτός υπήρξε γόνος οικογένειας που είχε παλαιές αριστοκρατικές περγαμηνές, σημαντική οικονομική επιφάνεια, κοινωνική δύναμη, μακρόχρονη δικαιοματική συμμετοχή στο τοπικό κοινοτικό μόρφωμα και, κατ' ακολουθία, επιρροή στο εσωτερικό του ίδιου συλλογικού σώματος. Παράλληλα όμως, ο 36χρονος τότε υποψήφιος –γεννήθηκε το 1548 στην Τραπεζούντα της Σητείας– είχε αξιόλογη μόρφωση, αφού, μεταξύ άλλων, υπήρξε ο μετέπειτα ιδρυτής και πρόεδρος της ακαδημίας των Stravaganti του Χάνδακα, ο συνθέτης ογκώδους ποιητικού έργου στα ιταλικά και ο συγγραφέας της εκτενούς «Ιστορίας της Κρήτης» (*Istoria Candiana*). Ασφαλώς, ο ικανοποιητικός χειρισμός της επίσημης γλώσσας, της ιταλικής, από την πλευρά του και προφανώς η καλή γνώση, λόγω ηλικίας, της πολύπλοκης διοικητικής συγκρότησης του νησιού, όπως και η ενδεχόμενη πείρα του στη διεκπεραίωση ανάλογων αποστολών πολιτικής σημασίας, αποτέλεσαν, κατά τις συνηθισμένες κοινοτικές πρακτικές, βαρύνοντα στοιχεία για την απόφαση του σητειακού συμβουλίου, προκειμένου εκείνο να εξασφαλίσει μια αξιόπιστη και αποτελεσματική εκπροσώπηση στις βενετικές αρχές. Άλλωστε, μερικά χρόνια αργότερα ο ίδιος ο υποψήφιος εμφανίζεται πλήρως εξοικειωμένος με το πολιτικό περιβάλλον του νησιού, όπως μαρτυρούν οι επίσημοι λόγοι που έγραψε και εκφώνησε προς τιμήν υψηλόβαθμων κυβερνητικών στελεχών σε διάφορες περιστάσεις, όπως, για παράδειγμα, κατά την αναχώρησή τους από το νησί μετά το πέρας της θητείας τους.¹⁴ Τη σημαντική, επίσης, παρουσία της οικογένειάς του στο πολιτικό

12. Για την οικογένεια βλ. και παρακάτω.

13. Για όλες τις παραπάνω αρχειακές μαρτυρίες βλ. Archivio di Stato di Venezia (εφεξής Α.Σ.Β.), *Senato Mar*, filza 92, πρακτικό συμβουλίου Σητείας (12 Οκτωβρίου 1584), συνημμένο σε απόφαση της βενετικής συγκλήτου (16 Ιουνίου 1586).

14. Για τον Ανδρέα Κορνάρο και την πολύπλευρη πνευματική δράση του βλ. κατά βάση Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σ. 59-77· Στ. Γ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), σ. 379-478 και Στ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το

και διοικητικό πεδίο αντανακλά και το γεγονός ότι ο μεγάλος αδελφός του, ο προαναφερθείς Ιωάννης Φραγκίσκος, κατά την επόμενη, τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα, εκπροσώπησε, ως μέλος της κοινότητας των ευγενών-φεουδαρχών του Χάνδακα, το εν λόγω συμβούλιο στην κεντρική διοίκηση, ενώ κατά την παραμονή του στη Βενετία τιμήθηκε από την πολιτική ηγεσία της με τον ύψιστο τίτλο του «ιππότη».¹⁵

Έναν και πλέον μήνα μετά την εκλογή τους οι σητειακοί πρεσβευτές, κατόπιν συζητήσεων που είχαν στον Χάνδακα με τον Grimani αλλά και με το επικουρικό συμβούλιο των δεκαοκτώ,¹⁶ το οποίο είχε αναλάβει να συντάξει τα πολυάριθμα άρθρα της νομολογίας για τη γεωργία, δήλωσαν τη συναίνεσή τους στον πολιτικό σχεδιασμό για τη βελτίωση των αγροτικών δομών στην Κρήτη. Ταυτόχρονα όμως, η διμελής αντιπροσωπεία υπέβαλε στον γενικό προνοητή τρία αιτήματα εκ μέρους του συμβουλίου της Σητείας, τα οποία στη συνέχεια εγκρίθηκαν από τον εν λόγω βενετό κυβερνήτη του νησιού. Οι κοινοτικές αυτές διεκδικήσεις είναι αρκετά διαφωτιστικές για τη θεσμική υπόσταση και τις συλλογικότητες του σητειακού σώματος, όπως και για τον βαθμό της αυτοτέλειάς του απέναντι στο κραταίο κοινοτικό όργανο του Χάνδακα. Κατ' αρχάς, οι απεσταλμένοι, αφού επισήμαναν ότι στην περιοχή τους δεν υπήρχε η αστυνομική και δικαστική υπηρεσία των *signori di notte*,¹⁷ ζήτησαν να ανατεθεί στους κατά περιόδους *procuratori ad utilia*, δηλαδή τους επικεφαλής του συλλογικού σώματος, η ευθύνη να εποπτεύουν την τήρηση των διατάξεων για τις ακαλλιέργητες γαίες, όπως και να διευθετούν διαφορές ανάμεσα σε ιδιώτες για σχετικά θέματα, με δικαίωμα να εκδικάζουν υποθέσεις που θα έφθαναν τα 100 υπέρπυρα, ενώ όσες υπερέβαιναν το συγκεκριμένο ποσό θα μπορούσε να παραπέμπονται στον τοπικό διοικητή, τον ρέκτορα. Με δεύτερο αίτημά τους ζητήθηκε να υπάρξει πολιτική μέριμνα, ώστε να τεθούν σε πλήρη ισχύ και στη

16ο βιβλίο της "Istoria Candiana" του Ανδρέα Κορνάρου», *Παιδεία και πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο-Βενετοκρατία. Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, επιμ. Ι. Βάσσης – Στ. Κακλαμάνης – Μαρία Λουκάκη, Ηράκλειο 2008, σ. 115-249, όπου συγκεντρώνεται και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

15. Παναγιωτάκης, «Ερευναι εν Βενετία», σ. 76· Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και τον Χάνδακα. Διαθήκες μελών της οικογένειας Κορνάρου*, Αθήνα 1986, σ. 21, 45-65.

16. Επιμέρους όργανο που λειτουργούσε στο πλαίσιο του ευρύτερου συμβουλίου της ανώτερης τάξης στον Χάνδακα. Βλ. Παπαδιά-Αάλα, «Το Συμβούλιο των Δεκαοκτώ», σ. 513-525.

17. Βλ. για το αξίωμα στο νησί Ν. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe siècle)*, thèse pour l'obtention du diplôme de l'archiviste-paléographe, [Παρίσι 1983], σ. 186-196· Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 108· Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση*, σ. 240-241.

Σητεία παλαιότερες ρυθμίσεις για τη γεωργία, που ήταν καταχωρισμένες σε διοικητικά βιβλία της δουκικής καγκελλαρίας, της κεντρικής βενετικής γραμματείας του νησιού, και σχετίζονταν με ποικίλα αγροτικά ζητήματα, εκμεταλλεύσεις γαιών, καλλιέργειες χωραφιών, αμπελιών και δέντρων. Στην περιοχή της Σητείας, ανέφεραν οι πρεσβευτές, ένα μέρος της υπάρχουσας νομολογίας δεν είχε βρει συστηματική εφαρμογή είτε εξαιτίας αυθαιρεσιών, είτε λόγω της άγνοιας του πληθυσμού, επειδή αρκετά επίσημα έγγραφα της τοπικής γραμματείας είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά, με αποτέλεσμα η αταξία στην τήρηση των νόμων να αποβαίνει «εξαιρετικά επιζήμια για το δημόσιο αλλά και το ιδιωτικό συμφέρον». Τέλος, με τρίτο αίτημα οι απεσταλμένοι ζήτησαν η συγκατάθεσή τους στις διατάξεις του Grimani για τον αγροτικό τομέα, που, όπως προαναφέρθηκε, εκπονήθηκαν από τους δεκαοκτώ του Χάνδακα, σε καμία περίπτωση να μην θεωρηθεί ότι αποτελούσε εκχώρηση σε άλλο κρητικό συλλογικό όργανο των εδραιωμένων δικαιωμάτων του συμβουλίου της Σητείας, γιατί έτσι θα καταστρατηγούνταν «ελευθερίες και εξουσίες» (*libertà et auttorità*) που του είχαν κατακυρωθεί την προηγούμενη δεκαετία με νόμους του τότε γενικού προνοητή Giacomo Foscarini.¹⁸

Μολονότι το κοινοτικό μόρφωμα ήταν μικρό και έδρευε σε ένα περιφερειακό, απομακρυσμένο κέντρο του νησιού, στην παραπάνω τεκμηριωτική ύλη αποτυπώνονται έντονα δείγματα της αυθύπαρκτης λειτουργίας και πολιτικής έκφρασής του: σύγκληση συνελεύσεων, εκπόνηση προτάσεων, εκλογή πρεσβευτών για την προβολή διεκδικήσεων, συμμετοχή των εκπροσώπων του σε διαπραγματεύσεις με την ηγεσία της Κρήτης. Αντανakλώντας την ύπαρξη εδραίας κοινοτικής παράδοσης, οι διεργασίες αυτές παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με τις πάγιες πρακτικές των αντίστοιχων οργάνων που έδρευαν σε άλλες περιοχές του νησιού και γενικά της βενετικής επικράτειας. Επιπλέον, το σητειακό συμβούλιο των ευγενών-φεουδαρχών εμφανίζεται με πλήρη επίγνωση της κοινοτικής του υπόστασης και των συνακόλουθων προνομίων του. Υπερασπίζεται μέσω των εκπροσώπων του τα υφιστάμενα δικαιώματα αυτενέργειάς του, που τελικά κατορθώνει με πολιτική απόφαση να τα διατηρήσει και να τα περιφρουρήσει απέναντι σε άλλα κρητικά όργανα, όπως ήταν το συμβούλιο των δεκαοκτώ του Χάνδακα. Στο πεδίο, τέλος, της διακυβέρνησης, η λειτουργία του σητειακού κοινοτικού μορφώματος προβάλλει εναρμονισμένη με την πολιτική ιδεολογία της Βενετίας που αξίωνε από τις συσσωματώσεις των κατά τύπους ηγετικών στρωμάτων να συνδράμουν στην προώθηση των κυβερνητικών σχεδιασμών. Ιδεολογικός σύμμαχος της κεντρικής αρχής αλλά και φορέας τοπικών

18. A.S.V., ό.π., κείμενο με αιτήματα που υπέβαλαν οι πρεσβευτές του συμβουλίου στον γενικό προνοητή Κρήτης (20 Νοεμβρίου 1584), επίσης συνημμένο στην απόφαση της βενετικής συγκλήτου (16 Ιουνίου 1586).

εξουσιών, το συμβούλιο φαίνεται να ανταποκρίνεται στον κομβικό και πολύ-πτυχο πολιτικό του ρόλο, ενημερώνοντας τον διοικητή του νησιού για ελλείψεις και προβλήματα στην περιοχή, όπως η παραβίαση των νόμων, και παράλληλα προτείνοντας λύσεις για τη θεραπεία των δημόσιων αναγκών, όπως και τρόπους για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή των πολιτικών αποφάσεων.

Αν, ωστόσο, στο πολιτικό γίγνεσθαι του νησιού το συμβούλιο της Σητείας επιτελούσε ποικίλες λειτουργίες με την ανάληψη σημαντικών πρωτοβουλιών, σε υπερτοπικό επίπεδο οι δυνατότητες αυτοτέλειάς του φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικά περιορισμένες και στην πράξη ανύπαρκτες. Το σώμα δεν διατηρούσε διάυλο άμεσης επικοινωνίας με την κεντρική εξουσία, αφού δεν εμφανίζεται να διαθέτει το θεμελιώδες πολιτικό δικαίωμα της αυτόνομης αποστολής «πρεσβειών» στη Βενετία για την υποβολή συλλογικών αιτημάτων. Αποκαλυπτικό είναι το γεγονός ότι στο δημοσιευμένο σχετικό υλικό των κρητικών κοινοτικών οργάνων δεν συγκαταλέγονται πρεσβείες του σητειακού συμβουλίου. Τα αιτήματά του έπρεπε να εγκριθούν από την κοινότητα του Χάνδακα και, με τη συμπερίληψή τους σε πρεσβεία της κρητικής πρωτεύουσας, να μεταφερθούν στο μητροπολιτικό κέντρο από εκπροσώπους του ίδιου οργάνου και όχι εκείνου της Σητείας. Με τη λειτουργία του μηχανισμού αυτού, που ελεγχόταν από τους φορείς των κοινωνικών εξουσιών του Χάνδακα, τα αιτήματα του σητειακού σώματος, εκτός του ότι δεν υποβάλλονταν αυτοτελώς, σπάνια έφθαναν στην έδρα της κεντρικής διοίκησης. Στις λιγοστές αυτές περιπτώσεις εμπίπτει ένα αίτημα που συγκαταλέγεται σε πρεσβεία του 1549 αναφορικά με τις ποσότητες των σιτηρών που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν στο δημόσιο οι «ευγενείς και φεουδάρχες» Σητείας και Ιεράπετρας¹⁹ (διοικητικά και η Ιεράπετρα υπαγόταν στη σητειακή περιφέρεια). Ανάλογα, σε πρεσβεία του 1604 συγκαταλέγεται αίτημα σχετικό με τον τρόπο φορολόγησης του λαδιού των ιδίων περιοχών.²⁰ Υπό το φως αυτών των δεδομένων, το σητειακό συμβούλιο, ενώ στην τοπική δημόσια ζωή διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο, σε ευρύτερη κλίμακα, στον πολυεπίπεδο πολιτικό και διοικητικό μηχανισμό της Γαληνοτάτης είχε δευτερεύουσα, περιφερειακή θέση.

Τα παραπάνω τεκμήρια, καθώς και μαρτυρίες που θα παρουσιαστούν παρακάτω, δείχνουν επίσης ότι, κατά τις εμπεδωμένες κοινοτικές δομές, πρωτεύοντα ρόλο στις συλλογικές διεργασίες και εκτεταμένες αρμοδιότητες είχαν οι λεγόμενοι *procuratori* ή *procuratori ad utilia* του συμβουλίου, οι επικεφαλής του συλλογικού σώματος, που, εκτός από την προεδρία του, αναλάμβαναν την εκπροσώπησή του στις προϊστάμενες αρχές, την προάσπιση των συμφερόντων του αλλά και πρωτοβουλίες για τη διευθέτηση τοπικών ζητημάτων. Προφανώς, όπως είναι γνωστό για το αντίστοιχο κοινοτικό αξίωμα σε άλλες βενετικές κτή-

19. Πλουμίδης, *Πρεσβείες*, σ. 106-107.

20. Πλουμίδης, *Πρεσβείες*, τχ. 2, σ. 26-28.

σεις,²¹ ήταν άμισθοι, αλλά η θέση τους τούς προσέδιδε πολιτικό και κοινωνικό γόητρο. Χάρη στην κορυφαία ενδοκοινοτική παρουσία τους και την προνομιακή επικοινωνία τους με τα κυβερνητικά όργανα αναδεικνύονταν συχνά σε ιδιαίτερα σημαντικούς παράγοντες της τοπικής ζωής.

Μέλη της άρχουσας τάξης και του κοινοτικού συμβουλίου, οι ευγενείς-φρουδάρχες της Σητείας, λογικά, όπως απαιτούσε η γνωστή πολιτική φιλοσοφία και η κοινωνική οργάνωση του βενετικού κράτους, έπρεπε να διαθέτουν κατοικία στην πόλη, ώστε να ανταποκρίνονται πιο αποτελεσματικά στον θεσμικό ρόλο τους, αλλά και να τελούν υπό τον άμεσο έλεγχο της βενετικής εξουσίας για την αποτροπή ενδεχόμενων αυτονομιστικών κινήσεων που θα είχαν αντίκτυπο στην πολιτική σταθερότητα.²² Τυπικά, στη βενετική επικράτεια τα μέλη των συμβουλίων είχαν καθήκον να μετέχουν στις συνεδριάσεις, που γίνονταν παρουσία υψηλόβαθμων πολιτικών αξιωματούχων, με σκοπό τη συζήτηση θεμάτων της πόλης και της ενδοχώρας της και την προώθηση των αντίστοιχων κυβερνητικών πρωτοβουλιών. Εκτός των άλλων, στις συνελεύσεις συνηθισμένο αντικείμενο αποτελούσαν συχνά οι προτεραιότητες της ανώτερης τάξης, με συνηθέστερη τη διασφάλιση των προνομίων της, ενώ δεν έλειπαν και ζητήματα αναφορικά με τις χαμηλότερες κοινωνικές κατηγορίες, αφού εκείνες δεν απολάμβαναν το επίζηλο προνόμιο της συλλογικής οργάνωσης. Με τα δεδομένα αυτά, η διαμονή στο αστικό κέντρο μπορούσε να αποτελέσει ισχυρό κρίκο για τη σύνδεση των μελών της ιθύνουσας κοινωνικής τάξης με το πολιτικό κέντρο της περιοχής τους. Μέσα σε αυτό το πνεύμα οι κοινωνικά επιφανέστεροι, όταν το επέτρεπαν οι κατά τόπους οχυρωματικές και πολεοδομικές συνθήκες, κατοικούσαν για την προστασία τους στα φρούρια των πόλεων, αφού, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία, το ανώτερο στρώμα αποτελούσε βασικό πυλώνα του πολιτικού συστήματος και των ταξικών κοινωνικών δομών της Γαληνότατης Δημοκρατίας. Η οργάνωση αυτή, με την κοινωνική και ιδεολογική της διάσταση, αντανakλάται και στη μικρή κωμόπολη της ανατολικής Κρήτης. Σχεδιαγράμματα του οικιστικού ιστού της κατά την όψιμη βενετική περίοδο δείχνουν ότι στο μικρό, ευάλωτο φρούριό της υπήρχαν, μαζί με τα κυβερνητικά κτήρια και τον καθεδρικό ναό, οικίες προνομιούχων ιδιωτών, πολλές από τις οποίες πρέπει να ανήκαν σε μέλη της ηγετικής τάξης. Στον ίδιο περιτειχισμένο χώρο υπήρχε

21. Βλ. την περίπτωση του αξιώματος των *provveditori ad utilia* της κοινότητας του Ρεθύμνου. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση*, σ. 221-228. Από τα πολλά παραδείγματα άλλων, εκτός Κρήτης, περιοχών βλ. το επίσης αντίστοιχο αξίωμα των συνδίκων στο κοινοτικό σώμα της Κέρκυρας. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, σ. 311-312, με βιβλιογραφία.

22. Ο κανόνας ίσχυε ήδη από την πρώιμη βενετική περίοδο για τους βενετούς φρουδάρχες στο νησί. Βλ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα*, σ. 40-42, Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, σ. 58, 59, 61, 68, 72-73.

και μια λέσχη-στοά (*loggia*),²³ που απεικονίζεται σε σχέδια του 17ου αιώνα, ενώ η ιστορική παρουσία της επιβεβαιώνεται και από έγγραφα προγενέστερης εποχής.²⁴ Όπως σε πολλές βενετικές πόλεις, το οικοδόμημα αυτό προφανώς είχε έντονους πολιτικούς και κοινωνικούς συμβολισμούς, λειτουργώντας κυρίως ως προνομιακός χώρος συναναστροφής, εντευκτήριο των επιφανών της τοπικής κοινωνίας.²⁵ Με το δεδομένο αυτό και λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνική οργάνωση του τόπου, στη σητειακή στοά σύχναζαν κατά κύριο λόγο μέλη της παραδοσιακής αριστοκρατίας, τουλάχιστον μέχρι και την περίοδο που δεν είχαν ακόμη συντελεστεί οι μεγάλες αλλαγές, οι οποίες, όπως θα δούμε, σημάδεψαν τους κοινωνικούς συσχετισμούς της περιοχής.

Και ενώ το σητειακό κοινοτικό σώμα απαρτιζόταν αρχικά από ευγενείς-φεουδάρχες, στην καμμόπολη συντελούνταν κοινωνικές ζυμώσεις, που προξενούσαν τριγμούς στα θεμέλια του αριστοκρατικού συλλογικού οργάνου και έμελλε αργότερα να μεταβάλουν τη φυσιογνωμία του. Στη διάρκεια του χρόνου σημειώνονταν σοβαρά κρούσματα παραβατικότητας κατά τις εκλογικές διαδικασίες για την πλήρωση των ανώτερων τοπικών διοικητικών θέσεων, με αποτέλεσμα συχνά αυτές να μην καλύπτονται από ευγενείς, μέλη του κοινοτικού σώματος, όπως απαιτούσε το θεσμικό πλαίσιο, αλλά από μη δικαιούχους. Με αυστηρές διατάξεις υψηλόβαθμοι εκπρόσωποι της βενετικής πολιτείας επιχειρούσαν να θέσουν τέρμα στη χρόνια, εντεινόμενη αυθαιρεσία, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστικοί είναι οι νόμοι των βενετών συνδίκων και ανακριτών της Ανατολής, που, κατά την επίσκεψή τους στο νησί το 1565 και το 1582, προσπάθησαν να επιβάλουν την τάξη, ώστε επίζηλες υπαλληλικές θέσεις, όπως εκείνη του *giustiziere sopra le vittu(a)rie / alle vettovaglie*, αγορανομικού οργάνου,²⁶ και του *provveditore alla sanità*, υγειονόμου,²⁷ αλλά και το βαρύνουσας πολιτικοκοινωνικής σημασίας αξίωμα του καπιτάνου κατά των κλεπτών (*capitano del devedo*),²⁸ να επανδρώνονται αποκλειστικά από αριστοκράτες και όχι από άλλα κοινωνικά στοιχεία.²⁹ Εκφράζοντας μια επίσημη πολιτική ιδεολογία που είχε συγκροτηθεί στην πορεία αιώνων, τα στελέχη της κεντρικής διοίκησης απέβλεπαν στη θωρά-

23. Ιωαννίδου, «Οι οχυρώσεις της Σητείας», σ. 42-43.

24. Κ. Ε. Λαμπρινός «Λειτουργίες της *loggia* στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Ανθη Χαρίτων*, σ. 237-238, σημ. 38.

25. Λαμπρινός, *ό.π.*, σ. 227-239.

26. Γενικά για το αξίωμα στο νησί βλ. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs*, σ. 199-202· Παπαδάκη, «Αξιώματα», σ. 107-108· Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση*, σ. 228-235.

27. Karapidakis, *ό.π.*, σ. 287-289· Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 110· Λαμπρινός, *ό.π.*, σ. 259-261.

28. Karapidakis, *ό.π.*, σ. 218-222· Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 109· Λαμπρινός, *ό.π.*, σ. 249-253· Μονδέλου, «Το αξίωμα του καπετάνιου», σ. 254-269.

29. Βλ. για τις πληροφορίες αυτές Μονδέλου, «Το αξίωμα του καπετάνιου», σ. 256-257, 258.

κισή της ανώτερης τάξης και την αποτροπή της διάβρωσής της από εξωκοινοτικές δυνάμεις. Κοινωνικά και ιδεολογικά η αναρρίχηση μη ευγενών σε επιφανή αξιώματα συνιστούσε καινοτομία δυνητικά επικίνδυνη για το σύστημα της Γαληνοτάτης. Η ευγένεια αποτελούσε στυλοβάτη του πολιτικού οικοδομήματος και, συνεπώς, ήταν ανάγκη να περιφρουρηθεί η νομικοκοινωνική υπόσταση, η σταθερότητα και το κύρος της.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η σητειακή κυρίαρχη τάξη, παρά τις περγαμνές της, δεν είχε εξασφαλισμένη κοινωνική υπεροχή. Το αποκλειστικό δικαίωμα πρόσβασης των μελών της στο υψηλότερο πεδίο της τοπικής διοικητικής οργάνωσης ήταν αρκετά ευάλωτο σε εξωθεσμικές διαδικασίες, μέσα από τις οποίες άτομα χωρίς κοινοτικά προσόντα καταλάμβαναν αξιώματα, προφανώς με τη συναίνεση της τοπικής πολιτικής ηγεσίας, αφού ο εκάστοτε ρέκτορας ήταν ο αρμόδιος για την εκλογή πολλών μελών του διοικητικού προσωπικού της περιοχής.³⁰

Όπως προκύπτει από μεταγενέστερες ενδείξεις, οι μη ευγενείς ανώτεροι υπάλληλοι και αξιωματούχοι κατά βάση προέρχονταν από τους *cittadini*, δηλαδή από το μεσαίο κοινωνικό μόρφωμα³¹ που σε όλες τις περιοχές του νησιού υπερτερούσε πληθυσμιακά της κυρίαρχης τάξης και παρουσίαζε αξιοσημείωτη κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο πολύκροτων διεργασιών που προκαλούσαν τον σταδιακό μετασχηματισμό του κρητικού κοινωνικού τοπίου. Ακολουθώντας, σε γενικές γραμμές, φθίνουσα πορεία, η άλλοτε πανίσχυρη αριστοκρατία είχε χάσει ένα μέρος των γαιοκτητικών εξουσιών που απολάμβανε στους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας, ενώ ταυτόχρονα, ιδίως από τα μέσα του 16ου αιώνα, επιταχυνόταν η ανάδυση κοινωνικοοικονομικών δυνάμεων από το μεσαίο στρώμα.³² Ασφαλώς στο νέο κοινωνικό σκηνικό ορισμένοι από τους επιφανέστερους *cittadini* της Σητείας πιθανότατα διεκδικούσαν άνοδο στην ιε-

30. Για την αρμοδιότητα αυτή του τοπικού διοικητή βλ. Μονδέλου, «Το αξίωμα του καπετάνιου», σ. 259. Για τις αυθαιρέσεις ρεκτόρων της περιοχής βλ. Τσιγκάκης, «Ατασθαλίες βενετών αξιωματούχων», σ. 243-256.

31. Βλ. γενικά για τους *cittadini* Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, σ. 121-125. Για τα πολιτικοκοινωνικά συμφραζόμενα του όρου *cittadino* και τις άτυπες ιεραρχίες στο εσωτερικό του μεσαίου στρώματος σε συνδυασμό με τους χαρακτηρισμούς που συνόδευν τα ονόματα των *cittadini*, βλ. K. Lambrinos, «Il vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Tri(vi)san. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca», *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007*, επιμέλεια Chryssa Maltezou – Angeliki Tzavara – Despina Vlassi, Βενετία 2009, σ. 185-187, 188-190· K. Λαμπρινός, «Η κοινωνική διάρθρωση στη βενετική Κρήτη. Ιεραρχίες, ορολογία και κατάλογοι κοινωνικής θέσης», *Κρητικά Χρονικά* 31 (2011), σ. 225-227, 230-231.

32. Βλ. ενδεικτικά, Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός, επιστημονική επιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκης*, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 142-143.

ραρχία, μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος και πρόσθετες επαγγελματικές διεξόδους. Αναζητούσαν ευκαιρίες πέρα από αυτές που τους προσφέρονταν στην κρατική μέση υπαλληλία, όπου μπορούσαν να καταλάβουν μία από τις θέσεις που προβλέπονταν για τον μεσαίο κοινωνικό χώρο (γραμματέας ή νοτάριος σε κάποια υπηρεσία, λογιστής κ.ά.),³³ σύμφωνα με την κυρίαρχη πολιτική αντίληψη της ιεράρχησης των κοινωνικών στρωμάτων και, κατ' αντιστοιχία, των υπαλληλικών θέσεων και αξιωμάτων.

Στην κοινωνική ένταση γύρω από την κατάληψη των αξιωμάτων συνέβαλλε σημαντικά και η ιδιότυπη συγκρότηση του διοικητικού μηχανισμού της Σητείας. Απλό στη σύνθεσή του, το σχήμα της διακυβέρνησης του τόπου διέθετε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό θέσεων, ενώ, αντίθετα, στις άλλες περιοχές του νησιού το διοικητικό φάσμα ήταν ευρύτερο, πολύπτυχο και ποικιλόμορφο. Κατά την ύστερη βενετική περίοδο το υψηλόβαθμο υπαλληλικό και στρατιωτικό προσωπικό της Σητείας τυπικά περιλάμβανε έναν διοικητή του φεουδαρχικού ιππικού (*condottiero*), που κατείχε τίτλο βενετικής ευγένειας, τρεις *giudici di proprio*, δηλαδή δικαστές για περιουσιακά κυρίως ζητήματα, και τρεις *giustizieri*, που όλοι ήταν βενετοί ευγενείς, έναν σοπρακόμιτο, κυβερνήτη πολεμικής γαλέρας, επίσης βενετό ευγενή,³⁴ έναν καπιτάνο κατά των κλεπτών (*capitano contra fures*), βενετό ή κρητικό ευγενή, και έναν αρχηγό της πολιτοφυλακής, κρητικό ευγενή ή ακόμη και *cittadino*.³⁵ Συνεπώς, με λιγοστές θέσεις στη διάθεσή τους, που επιπλέον συχνά τις νέμονταν άλλοι, κοινωνικά υποδεέστεροι, οι ευγενείς της Σητείας δεν είχαν πολλές ελπίδες για επαγγελματική πορεία σε διοικητικές και στρατιωτικές θέσεις, μια πορεία που, όπως συνέβαινε αλλού, θα

33. Αναφορικά με την επίσημη σύνδεση του μεσαίου κοινωνικού στρώματος με τη μέση δημόσια υπαλληλία στο βενετικό σύστημα από τον 16ο αιώνα βλ. M. Casini, «Realtà e simboli del Cancellier Grande veneziano in età moderna (secc. XVI-XVII)», *Studi Veneziani* (νέα σειρά) 22 (1991), σ. 196-207· ο ίδιος, «La cittadinanza originaria a Venezia tra i secoli XV e XVI. Una linea interpretativa», *Studi veneti offerti a Gaetano Cozzi*, επιμέλεια G. Benzon - M. Berengo - G. Ortalli - G. Scarabello, Βιτσέντζα 1992, σ. 134, 145· A. Zannini, «Un ceto di funzionari amministrativi: I cittadini originari veneziani, 1569-1730», *Studi Veneziani* (νέα σειρά) 23 (1992), σ. 131-132 και κυρίως τη συστηματική μελέτη του ίδιου, *Burocrazia e burocrati in età moderna: I cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία 1993, σ. 24, 44-45, 61-83, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα. Για την κωδικοποίηση των διαδικασιών, μέσα από τις οποίες οι *cittadini* της Κρήτης μπορούσαν να έχουν επίσημη πρόσβαση στο μεσαίο πεδίο της υπαλληλικής οργάνωσης του νησιού, βλ. Ασπασία Παπαδάκη, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη το 17ο αιώνα (prove di cittadinanza)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο 1995, σ. 619-634.

34. Vincent (εκδ.), *L' Occio*, σ. 221. Βλ. για το αξίωμα του σοπρακόμιτου Karapidakis, *Administration et milieux administratifs*, σ. 172-177· Παπαδάκη, «Αξιώματα», σ. 110· Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση*, σ. 271-280.

35. Για τα αξιώματα στην περιοχή βλ. Παπαδάκη, «Αξιώματα», σ. 119.

μπορούσε να τους αποφέρει πολλαπλά οφέλη, οικονομικές απολαβές, μεγαλύτερη συμμετοχή στα τοπικά πλέγματα εξουσίας, κοινωνική ισχύ και επιρροή. Εντονότερο πρόβλημα αντιμετώπιζαν ασφαλώς οι φτωχότεροι τιτλούχοι, που προσδοκούσαν μια υπαλληλική θέση με χρηματικές αποδοχές για τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης. Και οι ευγενείς αυτοί φαίνεται ότι στην περιοχή ήταν αρκετοί, όπως δηλώνει επίσημη μαρτυρία του 1574, όπου οι 16 από τους συνολικά 56 τιτλούχους, δηλαδή το ένα τρίτο κατά προσέγγιση, χαρακτηρίζονται ρητά ως «φτωχοί».³⁶

Μέσα σε αυτό το κλίμα που είχε διαμορφωθεί στο κοινωνικό και το υπαλληλικό πεδίο, τα μέλη της ιθύνουσας τάξης δεν είχαν ισχυρό κίνητρο να μένουν μόνιμα στη Σητεία. Άλλωστε, μόνιμα ανασταλτικό παράγοντα για την παραμονή τους εκεί αποτελούσε το γεγονός ότι η κωμόπολη, μετά την επιδρομή του Μπαρμπαρόσσα, ήταν στην πράξη απροστάτευτη, εκτεθειμένη σε κινδύνους από τη θάλασσα. Έτσι, οι ολιγάριθμοι βενετοί και κρητικοί ευγενείς, αναφέρει ο σύνδικος και ανακριτής Giulio Garzoni (1584), φοβούμενοι τις εισβολές των κουρσάρων, προτιμούσαν να κατοικούν στα χωριά της περιοχής.³⁷ Ζώντας για μεγάλα χρονικά διαστήματα στις επαύλεις τους στην ενδοχώρα, κύρια μέριμνά τους, κατά τις πάγιες οικονομικές συμπεριφορές της ανώτερης τάξης, ήταν η πολύπλευρη εκμετάλλευση των αγροκτημάτων τους, φεουδαρχικών ή ελεύθερων, που παραδοσιακά αποτελούσαν γι' αυτούς βασική πηγή πλουτισμού. Είναι γνωστό ότι σε αρκετούς οικισμούς της σητειακής αγροτικής περιφέρειας υπήρξε έντονη η παρουσία αριστοκρατικών οικογενειών που είχαν μακραίωνη διαδρομή στο νησί, οικονομική ευμάρεια και κοινωνική αίγλη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ευγενών Demezzo, των οποίων η έπαυλη σώζεται ακόμη σε δεσπόζουσα θέση στο χωριό Ετιά,³⁸ και, φυσικά, η περίπτωση της εξέχουσας, πολυμελούς οικογένειας των Corner/Κορνάρων, που διατηρούσε πατρογονικό σπίτι και φέουδο στον γειτονικό με τη Σητεία οικισμό Τραπεζόντα.³⁹

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, αρκετοί ευγενείς, ιδίως οι επιφανέστεροι, καθώς τα όρια της πολιτικοκοινωνικής δράσης τους περιορίζονταν συνεχώς, αναζητούσαν μια καλύτερη τύχη έξω από τη γενέτειρά τους, με το βλέμμα στραμμένο κυρίως στη μεγαλούπολη της γειτονικής περιοχής, τον Χάνδακα.

36. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, σ. 42, σημ. 4.

37. Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή*, σ. 253-254.

38. Νίκη Κριτωτάκη, «Η ενετική έπαυλη των Dei Mezzo στην Ετιά Σητείας», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σ. 347-364.

39. Από την εκτενή βιβλιογραφία για την οικογένεια βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του "Ερωτοκρίτου"», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1981, σ. 329-391· Γ. Κ. Μαυρομάτης «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου» *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 206-254· ο ίδιος, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους*. Για εξέχοντα μέλη της οικογένειας βλ. παραπάνω.

Έδρα του κυβερνητικού μηχανισμού της Κρήτης, το αναπτυγμένο αυτό αστικό κέντρο με τον ρωμαλέο, διαρκώς βελτιούμενο οχυρό περίβολο,⁴⁰ τις έντονες εμπορικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες,⁴¹ τις ευκαιρίες που παρείχε για μια συγκροτημένη εκπαίδευση αλλά και τη ζωηρή πνευματική⁴² και καλλιτεχνική⁴³ κίνηση αποτελούσε κατά την όψιμη βενετική περίοδο ισχυρό πόλο έλξης για τους αριστοκράτες της Σητείας. Εκτός των άλλων, η κρητική πρωτεύουσα μπορούσε να τους προσφέρει ευκαιρίες για την εκλογή τους σε υψηλές θέσεις που συνεπάγονταν μισθό, όπως και γνωριμίες με κυβερνητικά στελέχη και κοινωνική αναγνώριση. Για να ενταχθούν όμως στο ανώτερο υπαλληλικό και στρατιωτικό προσωπικό της περιοχής, ήταν αναγκαία η εισαγωγή τους στο αριστοκρατικό συμβούλιο του Χάνδακα, το πρωταρχικό κοινοτικό σώμα της Κρήτης, με τις εκατοντάδες μελών,⁴⁴ πολλά από τα οποία, λόγω της καταγωγής από παλαιούς επιφανείς οίκους της Βενετίας, της οικονομικής επιφάνειας, των σχέσεων με τους διαχειριστές της πολιτικής εξουσίας και του εξαιρετικού κοινωνικού κύρους τους, ανήκαν στην αφρόκριση της αριστοκρατίας του νησιού. Οι ευγενείς της Σητείας, όπως μαρτυρούν πολλές αρχειακές και βιβλιογραφικές ενδείξεις, είχαν δικαίωμα να μετέχουν στο εν λόγω συλλογικό όργανο και, συνακολούθως, να εκλέγονται ως αξιωματούχοι στον Χάνδακα.⁴⁵ Προφανώς

40. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννα Στεριώτου, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και 17ο αιώνα). Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχειακές πηγές*, Ηράκλειο 1998.

41. Βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ', 2 (1988), σ. 152-210· B. Arbel, «Riflessioni sul ruolo di Creta nel commercio mediterraneo del Cinquecento», *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Iraklion-Chanià, 30 settembre-5 ottobre 1997*, επιμέλεια G. Ortalli, Βενετία 1998, σ. 245-261.

42. Βλ. ενδεικτικά Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός*, επιστημονική επιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 163-195· Στ. Αλεξίου, «Η κρητική λογοτεχνία κατά τη Βενετοκρατία», στο ίδιο, σ. 197-229· επίσης βλ. τον τόμο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμέλεια D. Holton, απόδοση στα ελληνικά Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο 1997.

43. Βλ. ενδεικτικά Μ. Μπορμπουδάκης, «Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός*, επιστημονική επιμέλεια Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 232-288· Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η συμβολή των αρχειακών πηγών στην ιστορία της τέχνης: ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σ. 371, 435-484.

44. Μια εικόνα για την πληθυσμιακή ευρωστία του συλλογικού οργάνου στα τέλη του 16ου αιώνα μπορεί να διαμορφωθεί βάσει της απογραφής του Πέτρου Καστροφύλακα, όπου αναφέρονται ονομαστικά 164 βενετοί ευγενείς, ενώ γίνεται λόγος και για 800 «φευδάρχεις», που δεν κατονομάζονται, αλλά, προφανώς, στη συντριπτική πλειονότητά τους θα ήταν κρητικοί ευγενείς. Βλ. Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή*, σ. 38-42.

45. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, σ. 40, 42, σημ. 2· Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Στο Κάστρον

η ένταξή τους γινόταν υπό ορισμένες αναγκαίες προϋποθέσεις, όπως ήταν η αποδεδειγμένη κατοχή τίτλου ευγένειας και η δυνατότητα διαμονής στην κρητική πρωτεύουσα. Παρά τους ανταγωνισμούς που αναμφίβολα θα υπήρχαν για τη νομή των αξιωμάτων του Χάνδακα, τα μέλη της σητειακής αριστοκρατίας είχαν εκεί μεγαλύτερες πιθανότητες πρόσβασης στο διοικητικό πεδίο, καθώς αυτό ήταν ιδιαίτερα ευρύ και με πολύ περισσότερες θέσεις⁴⁶ σε σχέση με εκείνες που προβλέπονταν για την περιφερειακή κωμόπολη της ανατολικής Κρήτης. Έτσι, οι δραστηριότητες αρκετών ευγενών της Σητείας εκτυλίσσονταν ανάμεσα σε δύο γεωγραφικούς πόλους, δύο πολιτικά κέντρα και δύο κοινοτικούς σχηματισμούς. Όπως έχει εμπεδωθεί στη βιβλιογραφία για την περίπτωση των Κορνάρων,⁴⁷ κατοικούσαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στον Χάνδακα, σε ιδιόκτητα ή συγγενικά σπίτια, αποκτούσαν κτηματική περιουσία στην πόλη και την περιοχή της, αναλάμβαναν αξιώματα και συμμετείχαν ενεργά σε ποικίλες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής. Παράλληλα, ταξίδευαν συχνά και στο διαμέρισμα της Σητείας, όπου διέμεναν στην κωμόπολη ή τα χωριά, για να ρυθμίσουν διάφορες υποθέσεις τους, να ασχοληθούν με την οργάνωση των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων, να διεκπεραιώσουν ενδεχόμενες διοικητικές εκκρεμότητες και προφανώς να αναλάβουν κάποια από τα λιγοστά τοπικά αξιώματα, αξιοποιώντας το υφιστάμενο δικαίωμα της συμμετοχής τους στο σητειακό συμβούλιο.

Η περιστασιακή ή μόνιμη εγκατάσταση των ολιγάριθμων ευγενών της Σητείας στα χωριά της ενδοχώρας και στον Χάνδακα αναπόφευκτα είχε αντίκτυπο στον αριθμό των τιτλούχων που μπορούσαν να παραστούν στις συνεδριάσεις του σητειακού κοινοτικού σώματος. Έτσι, δημιουργούνταν σοβαρές ελλείψεις στο πεδίο της πολιτικοκοινωνικής του οργάνωσης, ενώ, σύμφωνα με το κυρίαρχο πνεύμα της διακυβέρνησης, οι κατά τόπους κοινοτικές οντότητες έπρεπε να λειτουργούν όσο το δυνατό πιο εύρυθμα για την υλοποίηση της βενετικής πολιτικής. Συνεπώς, έπρεπε να εξασφαλιστεί ένας ικανός αριθμός μελών για τις συ-

επαντρεύτηκε», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, εκδοτική επιτροπή Χρύσα Α. Μαλτέζου – Θ. Δετοράκης – Χ. Χαραλαμπίδης, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 385· Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, σ. 63, 68.

46. Για την πολύπτυχη διοικητική συγκρότηση και τους πολυάριθμους υπαλλήλους και αξιωματούχους στον Χάνδακα βλ. ενδεικτικά Παπαδάκη, «Αξιώματα», σ. 105-110.

47. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου, πιθανός ποιητής του *Ερωτοκρίτου*, που περί τα μέσα του 16ου αιώνα γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Τραπεζούντα της Σητείας, ενώ αργότερα, γύρω στο 1580, εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα, μετείχε στο κοινοτικό συμβούλιο και κατέλαβε αξιώματα της περιοχής, όπως αυτό του *signore di notte*. Βλ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής», σ. 356-372· ο ίδιος, «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», σ. 371-387, με στοιχεία και για άλλους Κορνάρους που ζούσαν μεταξύ Χάνδακα – Σητείας. Βλ. και παραπάνω, τις περιπτώσεις των αδελφών του Βιτσέντζου, Ιωάννη Φραγκίσκου και Ανδρέα. Επίσης, βλ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα», σ. 206-241· ο ίδιος, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους*, σ. 21-31.

νελεύσεις, ώστε το συμβούλιο, σε συνεργασία με τον τοπικό διοικητή, να μπορεί να συμβάλλει στην αντιμετώπιση των ποικίλων τοπικών προβλημάτων, δημοσιονομικών, στρατιωτικών, επισιτιστικών, που οξύνονταν με την πάροδο του χρόνου στη φτώχη και αμυντικά ευάλωτη περιφέρεια. Αναγκαστικά, ο σκοπός αυτός μπορούσε να επιτευχθεί, κατά τις διαδεδομένες στη βενετική επικράτεια κοινοτικές πρακτικές, με το άνοιγμα του συλλογικού οργάνου στους *cittadini*, το αμέσως χαμηλότερο στρώμα, που, άλλωστε, από δεκαετίες, αξιοποιώντας ευκαιρίες για κοινωνική ανέλιξη, ουσιαστικά ήταν σε αναμονή για την κάλυψη του πολιτικού και κοινωνικού κενού στο εσωτερικό της κοινότητας. Η διεύρυνση του συμβουλίου συνιστούσε βαθιά κοινωνική αλλαγή, με καθοριστική σημασία για την ταυτότητα και το μέλλον του κοινοτικού σχηματισμού. Προς το παρόν δεν έχει εντοπιστεί ρητή μαρτυρία για τον ακριβή χρόνο της θεσμικής αυτής μεταβολής, αν, βέβαια, αυτή πραγματοποιήθηκε με νομοθετική ρύθμιση και δεν επικράτησε στην πράξη ως πολιτική αναγκαιότητα. Από τα διαθέσιμα, ωστόσο, στοιχεία συνάγεται ότι η θεμελιώδης αυτή εξέλιξη είχε ήδη συντελεστεί στη δεύτερη δεκαετία του 17ου αιώνα. Τον Μάιο του 1617 ο ρέκτορας Σητείας Alvise Sagredo ενημέρωσε την κεντρική εξουσία ότι για την αντιμετώπιση προβλημάτων της περιοχής ζήτησε από το *consiglio de clarissimi nobeli, magnifici feudati et cittadini* να προσφερθεί στο δημόσιο το ένα τέταρτο της σιτοπαραγωγής των μελών ή το αντίτιμό της σε ρευστό. Ουσιαστικά πρόκειται για τη γνωστή υποχρεωτική εισφορά των κατόχων φεουδαρχικής γης, προκειμένου να καλυφθούν διατροφικές ανάγκες των λαϊκών στρωμάτων και των στρατιωτών. Σύμφωνα με τον ρέκτορα, το συμβούλιο, παρότι έδρευε σε μια περιφέρεια που οικονομικά βρισκόταν σε άθλια κατάσταση, ανταποκρίθηκε με προθυμία στην έκκληση, δείχνοντας έμπρακτα «την αγάπη και την αφοσίωσή» του στα ιδεώδη της Γαληνότατης Δημοκρατίας, όπως είχαν πράξει και τα υπόλοιπα κοινοτικά σώματα του νησιού. Κατά τους υπολογισμούς του τοπικού διοικητή, η συνολική προσφορά του συμβουλίου αναμενόταν να φθάσει τα 10.000 βενετικά δουκάτα, ποσό για το οποίο εξέφρασε την ικανοποίησή του και ο γενικός προνοητής Κρήτης.⁴⁸

Στο συλλογικό σώμα, εκτός από τους άρχοντες του τόπου, κατόχους τίτλων ευγένειας ή και φέουδου, μετείχαν πλέον και *cittadini*, τουλάχιστον όσοι από αυτούς ήταν φεουδάρχες. Στην ύστερη βενετική περίοδο του νησιού, παρά την κατάτμηση πολλών φέουδων της πρώιμης Βενετοκρατίας, η κατοχή φεουδαρχικής γης, ακόμη και τμήματος φέουδου, δεν είχε πάψει να έχει μεγάλη κοινωνική και ιδεολογική σημασία και να αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τις κοινωνικές ιεραρχήσεις. Άλλωστε, γενικά στο βενετικό σύστημα οι *cittadini*, μολοντί δεν διέθεταν τίτλους ευγένειας, θεωρούνταν άτομα με κοινωνική υπό-

48. A.S.V., *Dispacci di Candia*, filza 7, επιστολή ρέκτορα Σητείας προς την κεντρική διοίκηση (20 Μαΐου 1617).

ληψη, αφού, σύμφωνα με κομβικές πολιτικές και κοινωνικές αξίες της εποχής, δεν ασκούσαν «ταπεινά», χειρωνακτικά επαγγέλματα, και συνεπώς ήταν κατά πολύ ανώτεροι από τους πολυπληθείς χειρωνακτες των λαϊκών, αστικών και αγροτικών, στρωμάτων.⁴⁹

Απ' όσα προηγήθηκαν είναι εμφανές ότι η παρουσία ατόμων της μεσαίας κοινωνικής κατηγορίας στο σητειακό κοινοτικό σώμα του 17ου αιώνα δεν ήταν μια απότομη εξέλιξη αλλά το επιστέγασμα της πορείας που είχε ξεκινήσει τις προηγούμενες δεκαετίες, όταν αρκετά από τα αξιώματα που μονοπωλούνταν από τα μέλη της αριστοκρατίας, περνούσαν στα χέρια μη ευγενών. Στην εξελικτική αυτή πορεία των *cittadini* συνηγορούν επιπρόσθετες ενδείξεις δηλωτικές της αναβαθμισμένης συμμετοχής στην επίσημη δημόσια ζωή από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Στα 1565 είχε θεσπιστεί ότι, για την αποτροπή αυθαιρεσιών, ο ρέκτορας της Σητείας, κατά την εκλογή του καπιτάνου κατά των κλεπτών, θα πλαισιωνόταν από δύο ευγενείς αλλά και δύο *cittadini*.⁵⁰

Με δεδομένο τον μικρό αριθμό των ευγενών και την οικονομική ένδεια αρκετών από αυτούς, οι *cittadini*, συμμετέχοντας στο συμβούλιο, καλούνταν πλέον να προσφέρουν ενεργότερα τις υπηρεσίες τους στη Γαληνότητα σε έναν γεωγραφικό χώρο με αυξανόμενες, πιεστικές δημόσιες ανάγκες. Οι αντίξοες πολιτικές και δημοσιονομικές συνθήκες στο νησί, και ιδιαίτερα στη Σητεία, είχαν αποκαλύψει τις αδυναμίες του παραδοσιακού κοινωνικού συστήματος που με την εν πολλοίς άκαμπτη δομή του δεν μπορούσε να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις απαιτήσεις των καιρών. Κατά συνέπεια, η Βενετία έπρεπε να τροποποιήσει την πολιτική των αυστηρών ιεραρχήσεων και των κοινωνικών αποκλεισμών, και να αξιοποιήσει όσο το δυνατό περισσότερο τους *cittadini* παραχωρώντας τους ταυτόχρονα δυνατότητες δράσης σε έναν βαρυσήμαντο πολιτικά και κοινωνικά χώρο, το συμβούλιο της ανώτερης τάξης. Έτσι, με καταλληλότερους πολιτικούς χειρισμούς και καλύτερη προσαρμογή της κυρίαρχης ιδεολογίας στις κρατικές προτεραιότητες επιτράπηκε η μικτή σύνθεση του κοινοτικού οργάνου, διαρθρωτική μεταρρύθμιση που σηματοδοτούσε ταυτόχρονα και μια ανακατανομή των κοινωνικών εξουσιών στο ανατολικότερο τμήμα του νησιού. Το συμβούλιο δεν συνιστούσε πια έναν κοινωνικά ομογενοποιημένο σχηματισμό και με αυτή την εξέλιξη η αριστοκρατία, που είχε ήδη απώλειες προνομίων στο πεδίο της ανώτερης υπαλληλίας, δέχθηκε ισχυρότερο πλήγμα, χάνοντας το παραδοσιακό της

49. Για την αποχή από χειρωνακτική εργασία (*arte meccanica*) ως αξία στο βενετικό κοινωνικό σύστημα βλ. ενδεικτικά Α. Ventura, *Nobiltà e popolo nella società veneta del Quattrocento e Cinquecento*, Μπάρι 1964, σ. 205-224· Ν. Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement e l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIe-XVII siècles)*, Φραγκφούρτη 1992, σ. 87, 90, 100-105· Zannini, *Burocrazia e burocrati*, σ. 69-77· Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση*, σ. 53-55, 98-105, 108-110.

50. Για την πληροφορία βλ. Μονδέλου, «Το αξίωμα του καπετάνιου», σ. 260.

προπύργιο, την αποκλειστική συμμετοχή στο τοπικό κοινοτικό όργανο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η διεύρυνση του σητειακού συμβουλίου δεν συνοδεύτηκε από παραχωρήσεις κρητικής ευγένειας στα νέα μέλη, αλλά αυτά ενσωματώθηκαν στον κοινοτικό κορμό με το **κοινωνικό status του cittadino**. Φαίνεται ότι λόγω της αριθμητικής ανεπάρκειας της ηγετικής τάξης, κύρια πολιτική ανάγκη δεν ήταν πια η διατήρηση της αριστοκρατικής μορφής του συμβουλίου αλλά η πληθυσμιακή ενδυνάμωσή του με την ένταξη άλλων στοιχείων, που θα ήταν κοινωνικά ευυπόληπτα αλλά χωρίς να κατέχουν υποχρεωτικά τίτλους ευγένειας. Άλλωστε, οι διαδικασίες που απαιτούνταν για την απονομή της κρητικής ευγένειας και την ακόλουθη επικύρωσή της ήταν συνήθως χρονοβόρες, με διάρκεια ακόμη και πάνω από δέκα έτη, ενώ οι πολιτικές ανάγκες στην περιοχή της Σητείας ήταν επείγουσες. Πάντως η συμμετοχή στο συμβούλιο ατόμων με την ιδιότητα του *cittadino* συνιστούσε σοβαρή κοινωνική καινοτομία για το ταξικό σύστημα της Κρήτης, που είχε συγκροτηθεί με την πάροδο του χρόνου ακολουθώντας, σε εντονότερο μάλιστα βαθμό από πολλές άλλες βενετικές κτήσεις, το οργανωτικό σχήμα της κοινωνίας του μητροπολιτικού κέντρου. Κατά συνέπεια, οι κοινοτικές δομές στη Σητεία απέκτησαν μια χαλαρότερη μορφή, ενώ την ίδια περίοδο, δηλαδή περί τα τέλη του 16ου αιώνα και τον πρώιμο 17ο, τα υπόλοιπα συμβούλια της ανώτερης τάξης στο νησί συνέχιζαν να έχουν ανελαστική, κατά κύριο λόγο, διάρθρωση, σαφώς εγγύτερη στον παραδοσιακό ιδεολογικό κορμό της πρότυπης βενετικής πολιτείας. Στα συλλογικά αυτά σώματα η εισδοχή ατόμων που κατάγονταν από τον μεσαίο χώρο ήταν εφικτή, μόνο αν είχε επιτευχθεί η κοινωνική τους ανέλιξη, μέσω της κατάκτησης της κρητικής ευγένειας, η οποία συνήθως τους απονεμόταν από την πολιτική εξουσία έναντι γενναίων χρηματοδοτήσεων και στρατιωτικών υπηρεσιών υπέρ του δημοσίου.⁵¹ Το συμβούλιο, επομένως, της Σητείας προσέλαβε γνωρίσματα που το διαφοροποιούσαν σημαντικά από τα υπόλοιπα σώματα της άρχουσας τάξης, με αποτέλεσμα να αποτελεί μια ιδιότυπη περίπτωση στον κοινοτικό ιστό του νησιού.

Οι διεργασίες που οδήγησαν στη βαθμιαία αποδυνάμωση της ευγένειας και την ταυτόχρονη αναβάθμιση των *cittadini* στα κοινοτικά δρώμενα της Σητείας, δεν τερματίστηκαν με το άνοιγμα του συμβουλίου προς τη μεσαία κατηγορία της τοπικής κοινωνίας. Για τις επόμενες δεκαετίες του 17ου αιώνα οι αρχειακές ενδείξεις, παρότι αποσπασματικές, αντανακλούν ότι οι ενδοκοινοτικοί συσχετισμοί εξακολούθησαν να μεταβάλλονται υπέρ των *cittadini*, οι οποίοι με τη στήριξη της πολιτικής αρχής κέρδιζαν ολοένα και περισσότερο έδαφος σε βάρος των ευγενών. Χωρίς τα στεγανά που έθετε παλαιότερα η ευγένεια ως νομικο-κοινωνική αξία για την οριοθέτηση του συμβουλίου, οι *cittadini* είχαν σαφώς μεγαλύτερα περιθώρια δράσης στο κοινοτικό πεδίο, όπως δηλώνεται από μια

51. Βλ. αναλυτικά, Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση*, σ. 91-141.

αποφασιστική κίνησή τους τον Μάιο του 1637: Το συμβούλιο μέσω των προέδρων του (*procuratori*), που προφανώς την περίοδο αυτή κατάγονταν από τον μεσαίο κοινωνικό χώρο, υπέβαλε στον τότε σύνδικο και ανακριτή της Ανατολής Pietro Corrado τολμηρά αιτήματα αναφορικά με τις αξιοζήλευτες θέσεις των *provveditori alla sanità* και των *provveditori alle vetovaglie*, τις οποίες, όπως φάνηκε ήδη, η υπέρτερη πολιτική εξουσία κατά το παρελθόν προσπαθούσε να τις θωρακίσει για χάρη των αποκλειστικών δικαιούχων της, των ευγενών. Στον προχωρημένο πλέον 17ο αιώνα οι επικεφαλής του κοινοτικού οργάνου ζητούσαν στις θέσεις αυτές να εκλέγονται με εξάμηνη θητεία υπάλληλοι ικανοί, που θα προέρχονταν όμως μόνο από τους *cittadini* και μόνο από την περιοχή της Σητείας. Επιπλέον, γνωρίζοντας καλά τις αρχές που διείπαν την κοινωνική διαστρωμάτωση στο βενετικό σύστημα και, επομένως, τα προσόντα που απαιτούνταν ήδη για την πρόσβαση των *cittadini* στη μέση υπαλληλία, πρότειναν ο θεμελιώδης κανόνας της αποχής από χειρωνακτική τέχνη⁵² να επεκταθεί και στις συγκεκριμένες, ανώτερες θέσεις του υπαλληλικού τομέα της Σητείας. Ζήτησαν, δηλαδή, να θεσπιστεί ότι οι *cittadini* που θα εκλέγονταν *provveditori alla sanità* και *provveditori alle vetovaglie*, έπρεπε προηγουμένως να έχουν αποδείξει ότι τουλάχιστον ο πατέρας τους δεν είχε ασκήσει χειρωνακτικό επάγγελμα.

Η δέσμη των ρυθμίσεων αυτών, σύμφωνα με τα επιχειρήματα των *procuratori* του συμβουλίου, ήταν αναγκαία, προκειμένου να εκλείψουν οι αυθαιρεσίες ακατάλληλων στελεχών που συχνά δεν κατάγονταν από τη Σητεία και αδιαφορούσαν για το δημόσιο συμφέρον. Ανεξάρτητα από το αν η επιχειρηματολογία αυτή ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, είναι αξιοπρόσεκτο ότι τα αιτήματα όχι απλώς δεν έπεσαν στο κενό, αλλά βρήκαν άμεση ανταπόκριση από τον υψηλόβαθμο εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας.⁵³ Η έγκριση των μέτρων ενίσχυε δραστικά την κοινωνική θέση του μεσαίου στρώματος που κατοχύρωνε για τον εαυτό του ένα κοινοτικό προνόμιο μείζονος σημασίας, με τον ταυτόχρονο, επίσημο πλέον, εκτοπισμό των ευγενών από περιζήτητες θέσεις της ολιγομελούς ανώτερης υπαλληλίας. Οι νέες αυτές εξελίξεις, που, λογικά, συνέβαλαν στην κλιμάκωση των κοινωνικών αντιπαράθεσεων, συνιστούν έναν ακόμη σταθμό στην πορεία του συμβουλίου της Σητείας. Η αριστοκρατία, η άλλοτε δεσπόζουσα κοινωνική δύναμη, φαίνεται ότι δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στον πρότερο ηγετικό, ενδοκοινοτικό της ρόλο και να αντιδράσει σθεναρά στις θεσμικές κατακτήσεις του μεσαίου στρώματος, μολονότι, τυπικά έστω, διατηρούσε την υπεροχή της στην τοπική κοινωνική ιεραρχία. Άλλωστε, η διάσωση του υψηλού

52. Βλ. και παραπάνω, υποσ. 49.

53. A.S.V., *Sindici e Inquisitori in Terraferma e in Levante*, b. 67, Ordini 1635-1638, φ. 171v-172r (αιτήματα που υποβλήθηκαν στις 20 Μαΐου 1637) και φ. 177v (απόφαση του συνδίκου και ανακριτή Corrado στις 29 Μαΐου 1637).

κύρους της ευγένειας, όπως και η τήρηση των κοινωνικών ισορροπιών στο συμβούλιο, δεν ανήκαν πια στις βασικές προτεραιότητες της πολιτικής ηγεσίας, σε αντίθεση με τη στάση που, όπως φάνηκε παραπάνω, είχαν τηρήσει κυβερνητικοί παράγοντες κατά τον 16ο αιώνα. Προσδοκώντας πολύπλευρα οφέλη από άλλες, ανερχόμενες και πολυπληθέστερες κοινωνικές δυνάμεις, οι εκπρόσωποι της βενετικής εξουσίας επέλεξαν να ενδυναμώσουν ακόμη περισσότερο τον κοινοτικό και, κατ' επέκταση, τον πολιτικοκοινωνικό ρόλο των *cittadini*.

Εν κατακλείδι, με κεντρική παρουσία στην τοπική δημόσια σφαίρα αλλά με δευτερεύουσα θέση στο βενετικό πολιτικό στερέωμα, ο κοινοτικός σχηματισμός της Σητείας γνώρισε κατά την όψιμη βενετική περίοδο κομβικές αλλαγές που του προσέδωσαν ιδιόμορφα χαρακτηριστικά σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινότητες του νησιού. Διάφοροι παράγοντες, όπως ο μικρός αριθμός των ευγενών της Σητείας, το περιορισμένο πεδίο ανώτερων υπαλληλικών θέσεων και αξιωμάτων, η ατελής οχύρωσή της και οι αυξανόμενες οικονομικές δυσχέρειες της περιοχής, άσκησαν καταλυτική επίδραση στον κοινωνικό ιστό του συμβουλίου, με αποτέλεσμα την αναδιάρθρωσή του και την απώλεια της αριστοκρατικής φυσιογνωμίας του. Η καθοριστική αυτή μεταβολή συνοδεύτηκε από την κοινωνική ανέλιξη του σητειακού μεσαίου στρώματος μέσα από τη διαρκώς ενεργότερη ανάμειξή του στις κοινοτικές διεργασίες. Παρά την αρχική αντίθεση της βενετικής εξουσίας, η μεσαία κοινωνική κατηγορία γνώρισε την αυξανόμενη στήριξη της πολιτικής αρχής, η οποία, με πιο ευέλικτο πνεύμα και πέρα από την εδραιωμένη λογική της ανελαστικής κοινωνικής συγκρότησης, αποσκοπούσε στην αξιοποίηση των *cittadini* για την εκπλήρωση των κυβερνητικών στόχων στην ευαίσθητη αυτή περιοχή της ανατολικής Κρήτης.

SUMMARY

Kostas E. Lambrinos, *Nobles and Cittadini in the Community of Venetian Sitia. Social Fermentations and Rearrangements (late sixteenth-seventeenth century)*

This study highlights the community of upper social class in Sitia, a small town in eastern Crete, in the late period of the Venetian dominion. Using new evidence from the State Archives of Venice, the article examines unknown aspects of the topic, such as the social identity of the community council (the so-called *consiglio della comunità*), the political functions and the evolution of this body, its internal social rearrangements and its particularities by comparison with the community dynamics in the other Cretan towns. The archival data indicate that this socio-political organ played a central role in local public life, but had a secondary position within the Venetian political system. Regarding its social composition, the community originally consisted of nobles-feudatories, according to the model of strict social organization in the island under Venetian rule. However, multiple factors of crucial importance, such as the small number of nobles in Sitia, the inadequate fortification of the town and the increasing financial needs of this region, had a catalytic effect on the local social fabric and, consequently, on the structure of the community: in the early seventeenth century it lost its aristocratic profile and acquired characteristics, which differentiate it from the other community entities of Crete. This decisive evolution occurred with the social advancement of the *cittadini*. This intermediate social group acquired, with the consent of the Venetian authorities, the right to participate in the community in order to meet government targets in this politically sensitive area of the island. Hereinafter the *cittadini* had an increasingly strong presence in the community processes, gained more social power and enjoyed privileges previously monopolized by the aristocracy.